

GULIELMI BUDAEI Parisiensis, regii secretarii
Annotationes in quatuor et viginti Pandectarum libros [1508]
/Annotationes in Libros Pandectarum [1535]

Ex lege prima : De iustitia et iure

[...] ^[1535 p. 6] [p. 5 1557] [...]

[Le jurisconsulte est un philosophe]

Ex iis quae diximus, ut arbitrator, satis illa verba Ulpiani explicata sunt « Ius est ars boni et aequi » et quae sequuntur¹. Circa hoc enim « philosophari » – ut verbo eius utar, hoc est « omni animi intentione incumbere » – proprium est iurisconsultorum institutum. Ex quo colligere possumus id quod ante dicebamus, studium nunc iuris prorsus ab antiquo illo veroque degenerasse, nisi vero arbitrabimur *philosophiam*, id est « studium sapientiae », quaestuariam olim fuisse nummariamque praemium unicum laboris sui finem philosophos antiquos – quales se iurisconsulti esse volunt – sibi proposuisse. Id quod nostri temporis fere iurisperiti faciunt, qui etiam ut plaudendum id et laudandum profiteri ac gloriari solent quod utrum ita agendum necne Ulpianus censuerit, cum ex hoc loco, tum ex illo libri L Digestorum² facile intelligi potest cuius haec verba sunt :

An et philosophi professorum numero sint habendi ? Et non putem, non quia non religiosa res est, sed quia hoc primum profiteri eos oportet, mercenariam operam se spernere. Proinde nec iuris quidem civilis professoribus ius dicent : est enim res quaedam sanctissima civilis sapientia, sed quae pretio nummario non sit aestimanda.

Aut nisi philosophos eos esse censebimus, qui nullas philosophiae partes attigerint, immo qui liberalibus omnibus disciplinis, id est non quaestuosis, sibi suisque interdiceret soliti sint, denique qui suae professionis auctores minime omnium intelligere possint. De quibusdam loquor, non de elegantioribus, qui iam multi extiterunt.

Philosophi ipsius — inquit Cicero libro I de Oratore [212] —, qui unus omnia paene profitetur, est tamen quaedam descriptio : ut is qui studeat omnium rerum, divinarum atque humanarum, vim, naturam, causasque nosse et omnem bene vivendi rationem tenere et persequi, nomine hoc appelletur.

Propterea inquit Ulpianus³ : « Iurisprudencia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia. » Quae verba Accursius simpliciter et crassa, ut dicitur, Minerva intellexit.

Haec illa est *encyclopaedia*, de qua Fabius libro I [10, 1] : « Ut efficiatur – inquit – orbis ille doctrinae quem Graeci *encyclopaediam* vocant. » Inde illud Vitruvii libro I [1, 12] :

[...] Cum autem animaduerterint omnes disciplinas inter se coniunctionem rerum et communionem habere, fieri posse facile credent. *Encyclos* enim disciplina uti corpus unum ex his membris est composita. Itaque qui a teneris aetatibus eruditionibus variis instruuntur, omnibus literis agnoscunt easdem notas communicationemque omnium disciplinarum ; et ea re facilius omnia agnoscunt.

¹ Digeste de Justinien (= « D. »), I, 1 (= *De iustitia et iure*), 1, 1 : « ULPIANUS l. I Institutionum : Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a iustitiam appellatum : nam, ut eleganter CELSUS definit, “ius est ars boni et aequi”. Cuius merito qui nos sacerdotes appellet : iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram – nisi fallor – philosophiam, non simulatam, affectantes. »

² D., I, 13 (= *De variis et extraordinariis cognitionibus et si index litem sua fecisse dicitur*), 1 (= ULPIANUS l. VIII de omnibus tribunalibus), 4.

³ D., I, 1, 10 (= ULPIANUS l. I regularum), 2.

Hanc Marcus Tullius libro III de Oratore [21], « concentum doctrinarum omnium » « consensum » que vocat.

Ecquid | ^[1535 p. 7] igitur philosophos huiusmodi esse censebimus, disciplinarum praeter unam omnium non modo ignaros, sed etiam contemptores ? Ego vero φιλοδίκους potius vocitandos censuerim καὶ φιλοκερδεῖς. Quod ne quis putet de iurisperitis in universum me dixisse, de illis intelligi volo sinistra Minerua natis, quos Graeci μισοκάλους vocant : omnem literarum elegantia nitoremque dicendi perosos, ab omnibus doctrinis humanioribus abhorrentes, rusticos, invenustos, illepidos, hircosos. Qui, nisi ut villicus allium, ita ipsi barbariem ubique ac semper oboluerint, decorum illud Accursianae sectae servare se non credunt ; homines affectatae rusticitatis qui ne sic quidem satis sua tueri sibi videntur, nisi elegantiae studiosos laceasant maledictis.

Sunt enim, ut dixi, sunt alii iam non paucissimi qui iuris peritiam festivioribus literis et elegantioribus, velut condiendam putarint : sunt etiam qui aliarum disciplinarum cognitione adminiculatiorem eam reddant, quibus haec nostra qualiacunque sunt legenda edidimus. Qui, si quaedam scire dicta sunt, percipere ac probare poterunt : sicubi in praecipitato opere hallucinati sumus, si ignorantia lapsi (ut non uno aut altero in loco facile potuimus) benigne condonare, in ancipitibus boni consulere, ac candide omnia interpretari didicerunt.

[La bonne manière d'étudier le droit]

Verumenimvero quid de iuris studio censeam (quandoquidem id etiam ad hoc nostrum institutum pertinet) malo Ciceronis verbis quam meis respondere ; qui, in dialo- | ^[p. 6 1557] gis de Oratore [I, 192-195], in persona Lucii Crassi, magni illius oratoris ac Iurisperitissimi, de facilitate perdiscendi iuris civilis in hunc modum loquitur :

Omnia enim sunt posita — inquit — ante oculos, collocata in usu quotidiano, in congressione hominum atque foro ; neque ita multis literis ac voluminibus magnis continentur. Eadem enim sunt elata primum a pluribus ; deinde, paucis commutatis verbis, etiam ab iisdem scriptoribus scripta sunt saepius.

Accedit vero, quo facilius percipi cognoscique ius civile possit (quod minime plerique arbitrantur), mira quaedam in cognoscendo suavitas et delectatio. Nam si quem haec aliena [*sic* – Aeliana] studia delectant, plurima est et in iure civili, et in Pontificum libris, et in Duodecim Tabulis, antiquitatis effigies : quod et verborum prisca vetustas cognoscitur, et actionum genera quaedam maiorum consuetudinem vitamque declarant ; seu quis civilem scientiam contempletur, quam Scaevola non putat esse oratoris propriam, sed cuiusdam ex alio genere prudentiae totam hanc, descriptis omnibus civitatis utilitatibus ac partibus, Duodecim Tabulis contineri videbit ; sive quem ista praepotens et gloriosa philosophia delectat (dicam audacius) hosce habet fontes omnium disputationum suarum qui in iure civili et legibus continentur.

Ex iis enim cum dignitatem maxime expetendam esse videmus, tum vero et iustus ac honestus labor honoribus, praemiis, splendore decoratur. Vitia autem hominum atque fraudes damnis, vinculis, ignominis, verberibus exiliis, morte mulctantur : et docemur non infinitis concertationumque plenis disputationibus, sed auctoritate nutuque legum domitas habere libidines, coercere omnes cupiditates : nostra tueri, ab alienis mentes, oculos, manus abstinere. Fremant omnes licet (dicam quod sentio) bibliothecas, mehercule, unus mihi videtur Duodecim Tabularum libellus, si quis legum fontes et capita viderit, et auctoritatis pondere, et ubertatis utilitate superare.

Hactenus ille, cuius auctoritati | ^[1535 p. 8] nemo, nisi improbus, derogare fidem ausit, qui modo librum eius de Claris Oratoribus legerit. In quo libro sic inquit [Br., 306] :

Ego autem iuris civilis studio multum operae dabam Q. Scaevolae, Publii [*sic* – Quinti] filio ; qui, quamquam nemini ad docendum se dabat, tamen consulentibus respondendo, studiosos audiendo docebat.

Idem, pro Muraena [28], de scientia iuris loquens :

Difficilis autem res ideo non putatur, quoniam perpauca et minime obscuris literis continetur. Itaque si mihi vehementer occupato stomachum mouerint, triduo me iurisconsultum profitebor.

Quo in loco multa de iuris scientia disserit, sed causae inserviens : quapropter ille locus pondus fortasse non habet tantae auctoritatis.

Macrobius, libro III Saturnalium [17, 8] de lege Licinia loquens :

Lex vero haec — inquit — paucis mutatis in plerisque cum Fannia congruit. In ea enim ferenda quaesita est novae legis auctoritas, exolescente metu legis antiquioris : ita, Hercules, ut de ipsis Duodecim Tabulis factum est, quarum ubi contemni antiquitas coepit, eadem illa quae illis legibus cavebantur, in alia latorum nomina transierunt.

Utinam vero Cicero ipse fecisset id quod in persona eiusdem Crassi loquens « cogitasse » se aliquando dixit [*Or.*, I, 190-191], ut iuris civilis disciplinam in « artis » rationem formamque redigeret !

Si enim — inquit — aut mihi facere licuerit quod iamdiu cogito, aut alius quispiam aut me impedito occuparit, aut mortuo effecerit ut primum omne ius civile in genera digerat, quae perpauca sunt, deinde eorum generum quasi quaedam membra dispertiat, tum propriam cuiusque vim definitione declaret, perfectam quidem artem iuris civilis habebit, magis magnam atque uberem quam difficilem atque obscuram. Atque interea tamen dum haec quae dispersa sunt coguntur, vel passim licet carpentem et colligentem undique, repleri ista iuris civilis scientia.

Nemo autem qui Ciceronis libros legerit oratorios et philosophicos difficile hoc factu fuisse Ciceroni contenderit. Quid enim non explicare potuisset illa vis ingenii ? Quid non illustrare ille orationis splendor ? Quid denique non enarrare exuberans illa rerum omnium, praesertim politicarum, copia ? Nisi vero impar huic oneri ingenium illius fuisse credi potest, qui universa philosophiae dogmata, sinuosis disputationum maeandris implicita, primus unusque a Graecis accepta, miro compendio explicata nobis tradidit : homo a foro et senatu nunquam fere nisi peregre aut in dissensionibus civilibus feriatu.

Quanam autem ratione fieri id potuerit, ipse his verbis docet in I de Oratore [187-190], quae quin huc transcriberem temperare ipse mihi nequivi, usqueadeo et verbis, et re ipsa oblectatus sum :

Omnia — inquit — quae sunt conclusa nunc artibus, dispersa et dissipata quondam fuerunt : in musicis, | ^{lp. 7 1557]} et numeri et voces et modi ; in geometria, lineamenta, formae, intervalla, magnitudines ; in astrologia, coeli conversio, ortus, obitus motusque siderum ; in grammaticis, poetarum pertractatio, historiarum cognitio, verborum interpretatio, pronuntiandi quidam sonus. In hac denique ipsa ratione dicendi, excogitare, ornare, disponere, meminisse, agere, ignota quondam omnibus et diffusa late videbantur.

Adhibita est igitur extrinsecus ars quaedam ex alio genere, quod sibi totum philosophi assumunt ; quae rem, divulsam dissolutamque, conglutinaret et ratione quadam constringeret. Sit ergo in iure civili finis hic legitimae atque usitatae in rebus causisque civium aequalitatis conservatio : | ^{1535 p. 9]} tum sunt genera notanda et ad certum numerum paucitatemque revocanda.

Genus autem id est quod sui simileis communione quadam, specie autem differenteis, duas aut plures complectitur partes. Partes autem sunt quae generibus iis ex quibus emanant subiiciuntur. Omnia quae sunt vel generum, vel partium nomina diffinitionibus quam vim habeant est exprimendum. Est enim diffinitio earum rerum quae sunt eius rei propriae quam diffinire volumus, brevis et circumscripta quaedam explicatio.

Hisce ego rebus exempla adiungerem, nisi apud quos haec haberetur oratio cernerem.

Hactenus ille. Nos vero exempla ab eodem sumamus ex libro Topicorum [28-29]. Quem librum, ad Trebatium hominem Iurisconsultum scribens, exemplis ex iure sumptis illustravit ; quo, vel uno, libro documentum ingens dedit se studio iuris operam plenam dedisse :

Diffinitiones igitur — ut inquit ipse — aliae sunt partitionum, aliae divisionum. Partitionum, cum res ea quae proposita est quasi in membra discerpitur, ut si quis ius civile dicat id esse quod in legibus, senatusconsultis, rebus iudicatis, iurisperitorum auctoritate, edictis magistratum, more, aequitate consistat. Divisionum autem diffinitio formas complectitur quae sub eo genere sunt ; quod diffinitur hoc modo : abalienatio est eius rei quae mancipi est, aut traditio alteri nexu, aut in iure cessio inter quos ea iure civili fieri possunt. Dicendum quis sit diffinitionis modus.

Sic igitur veteres praecipunt, cum sumpseris ea quae sint ei rei quam diffinire velis cum aliis communia eousque persequi dum proprium efficiatur quod nullam in aliam rem transferri possit ; ut hoc : haereditas est pecunia quae morte alicuius ad quempiam pervenit iure, nec ea aut legata testamento, aut possessione retenta. Gentiles sunt qui inter se eodem nomine sunt, qui ab ingenuis oriundi sunt : quorum maiorum nemo servitute servivit, qui capite non sunt diminuti.

Reliqua de genere et forma, id est specie, de differentia partitionis et divisionis et alia eodem pertinentia Cicero, ab Aristotele accepta, Trebatio amico suo tradidit compendiosa paraphrasi, in latinum sermonem venustissime traducta.

Quin et Ciceronem « librum » edidisse « De iure civili in artem redigendo », auctor est Gellius libro I Noctium Atticarum [22, 7], qui etiam locum ex eo libro citat. Hoc illud est autem quod Pomponius, infra De origine iuris⁴, de Quinto Scaevola dixit, qui « ius civile generatim primus constituit in libros decem et octo redigendo ».

[...] [p. 12 1557] [1535 p. 16]

[Des Elegantiae de Valla aux Annotationes de Budé]

De Pandectis vero quid sentiam, malo alienis verbis quam meis dicere. Prodeat igitur aliquis Latinorum operum aestimator idoneus. Is erit Laurentius Vallensis, vir certe cum latine doctissimus, tum vero alienorum scriptorum iudex ut optimus, sic minime ambitiosus et veritatis amantissimus, id quod invidiosum nomen eius vulgo reddidit, ut iam publico consensu latine ignorantium tamquam iniquus iudex fere reiiciatur. Is igitur Laurentius censor ac criticus quamlibet etiam morosus, ut illis quidem videtur, Elegantiarum suarum libro III [*Praef.*] sic inquit :

Relegi proxime quinquaginta Digestorum libros ex plerisque voluminibus iurisconsultorum excerptos ; et relegi cum libenter, tum vero quadam cum admiratione. Primum, quod nescias utrum diligentiane |p. 13 1557| an gravitas, prudentia an aequitas, scientia rerum an orationis dignitas praestet, et maiori laude digna |1 1535 p. 17| esse videatur. Deinde, quod haec ipsa ita in unoquoque eorum sunt egregia et perfecta, ut vehementer dubites quem cui praefendum putes.

Et, paulo post :

Quod eo magis — inquit — in iurisconsultis est admirandum, quod ii inter se etiam seculis distant, licet omnes post Ciceronem, ideoque quibusdam in verbis ab eo differentes, quales omnes usque a Vergilio atque a Livio fuerunt. Nam Servii Sulpitii atque Mutii Scaevolae nihil extat, sed alterius Mutii, recentioris, et prisci quidem iurisconsulti quales quantique in eloquendo fuerint iudicare non possumus : quippe quorum nihil legimus. His autem qui inter manus versantur, nihil est (mea sententia) quod addi adimive possit, non tam eloquentiae (quam quidem materia illa non magnopere patitur) quam latinitatis atque elegantiae : sine qua caeca omnis doctrina est et illiberalis, praesertim in iure civili.

Haec ille, atque alia eodem pertinentia satis liberaliter, nec pro solita eius severitate.

Hui — inquit isti legulei — quid nobis cum elegantia ? Nobis tam placent guerra aut *trenga* et *laudum* et *bannum* et *banniti* et *retorquutio*, quam illis *bellum* et *induciae* et *arbitrium* et *proscriptio* et *proscripti*, aut *praeconio citati*, et *repercussio* vel *relatio* ac etiam *retortio*. Antiqui iurisconsulti *exscribere* ac *describere* dicunt et *exemplum sumere*, nos *exemplare* dicimus. Illi *exemplum recognitum*, nos *exemplatum collationatum*. Antiqui et qui latine locuti sunt, conditiones quasdam *arbitrarias* et *in potestate nostra* vel *in nobis sitas* dixerunt : nos

⁴ D., I, 2 (= *De origine iuris et omnium magistratum et successione prudentium*), 2 (= POMPONIIUS libro singulari *Enchiridium*), 41.

potestativas dicimus. Illi necessitatem quandam *praecisam* et *absolutam* et quandam *conditionalem*, id est *hypotheticam* : nos *causativam*. Quemadmodum et *stipulationes alternativas* dicimus pro *disiunctivis*, et *putativum* pro *opinabili* ; et *dispensare*, pro *legibus solvere* ; et *casum legis*, pro *specie* ; quo etiam Iustinianus saepe usus est, quod et *thema* et *propositum* dicitur a Cicerone et Quintiliano. *Insinuare* donationem, pro *profiteri* ; *militem*, pro *equite* ; *recusare* iudicem, pro *reicere*, quod et *eiurare* nonnunquam dicitur. *Aequum* et *iniquum* iudicem Antiqui dicere solent : nos *suspectum* et *fauorabilem* et *non suspectum* dicere maluimus permultaque huiusmodi quae proprium destinatumque volumen desiderant, ut *infra* triduum pro *intra*. Sic est disciplina iuris, ut *ventam facere* melius et congruentius sit dicere, quam *in rem praesentem venire*. Denique multa gallice, nec minus vendibiliter, inter nostros dicimus quae latine ignoramus. Apage, sis, istas sermonis lautitias ! Sordida nos delectant verba et trivialia atque etiam in tonstrinis sutrinisque proculcata !

Verum illud Laurentii elogium me impulit ut diligentius Digestorum libros legerem. Qua in lectione, cum multis in locis volumina ipsa partim mutilata, partim mendosa inveni : tum vero – quod flagitiosius esse multo arbitratus sum – verba multa non trivialis, sed antiquae ac probae monetae in alienum usum, ignorantia temporum, translata esse animadverti. Ea indignitate permotus, ausus sum pridem inconsultius temereque iactare inter amicos me aliquando facturum ut Pandectae emendatius atque intelligentius legerentur. Videlicet viribus nostris necdum nobis exploratis, nec praestandae rei difficultate satis excussa pensitataque ! Cuius me incepti cum postea perpigeret, triennio partim multa causatus, partim peregre agens, liberatum me iri tandem hac molestia liberter mihi persuadebam, veluti huius incepti temeritate situ quodam oblivionis contexta atque sepulta. | ^[1535 p. 18] Ecce autem huius negotii securum appellantis amicis et, tamquam procrastinati debiti, arcissentibus spontanaeque pollicitationis admonitu identidem cunctationem meam vellicantibus, eo tum me sensi ferocule evecum, « unde pedem proferre pudor vetet », ut inquit ille⁵, continuoque aut rem suscipiendam mihi, cui par omnino non essem, aut temeritatis manifestum ac confessum ludibrio mox omnibus me futurum.

* * *

Les grandes divisions du « ius » : *ius publicum* / *ius privatum*

Les contenus du *ius privatum* : *ius naturale* > *ius gentium* > *ius civile* [Romanum]

* * *

[p. 16 1557] [1535 p. 22]

Ex eadem lege (Legem nunc appello caput legis, quoniam ita fert usus.)

[Le « sens commun », fondement du droit naturel]

VIDEMUS ENIM CAETERA QUOQUE ANIMALIA, FERAS QUOQUE BESTIAS ISTIUS IURIS PERITIA CENSERI⁶. *Censeri* hic qualiter accipiatur non facile dixerim, ne ipse quidem Accursius, qui hoc in loco modestissime tacuit. Cicero Pro Archia poeta [13] : « Atque hoc ideo mihi concedendum est magis, quod ex his studiis haec quoque censetur oratio et facultas ; quae, quantacumque in me, nunquam amicorum periculis defuit. » Dicendi, inquit, facultas ex poetarum lectione « censetur », id est « pretium et aestimationem meretur », et

⁵ Horace, *Art poétique*, 135.

⁶ D., I, I, 1, 4 : « Ius naturale est quod natura omnia animalia docuit : nam ius istud non humani generi proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos *matrimonium* appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio : videmus enim cetera quoque animalia, feras etiam istius juris peritiā censeri. »

« imprimis laudatur » ; a Graecis δοκεῖν dicitur, quorum imitatione ita loqui solemus. Euripides in Hecuba :

Λόγοι γὰρ ἔκ τ' ἀδοξούντων ἰὼν
Κάκ τῶν δοκούντων, αὐτὸς οὐ ταυτὸν σθένει. 295

Animalia igitur quaedam bruta naturali quadam intelligentia praedita, propterea « censentur », id est admirationi nobis sunt prae caeteris, ut elephas, de quo Plinius libro VIII [1] : « Maximum animal est elephas proximumque humanis sensibus. » Id quod ipse late proseguendo docet. Idem de tigride [VIII, 10], quae

Caeteris feris truculenta atque ipsa etiam elephantum vestigia spernens, homine viso vel hominis etiam vestigio, transferre catulos dicitur. Nimirum haec natura est rerum, haec potentia ^[p. 17 1557] eius, saevissimas ferarum maximasque, quae numquam vidissent quod debeant timere, statim intelligere cur sit timendum.

Ex his Plinii verbis dicere possumus reverentiam iure naturali animalia omnia homini debere et quandam veluti religionem, ut saltem ei decedant via : ut sit illud Geneseos I [28] : « Dominamini piscibus maris, et volatilibus coeli, et universis animantibus quae moventur super terram. » Quid illud eiusdem [*Nat.*, VIII, 23] de elephantis ?

Ipsius — inquit — animalis tanta narratur clementia contra minus valida, ut in grege pecudum concurrentia manu dimoveat, ne quid obterat imprudens, nec nisi lacessiti noceant.

Nonne ex iure quodam gentium esse videtur ?

Et illud de ciconia proverbio Graeco testatum, ab Aristotele etiam confirmatum, quae parentes senio confectas alere existimatur infantiae suae vices rependens. Unde ἀντιπελαργεῖν verbum pro eo quod est promerentibus gratiam in tempore referre⁷ ; et *antipelargia* huiusmodi gratiarum relatio, a ciconia dicta, quae Graece πέλαργος dicitur. Inde *pelargici nomi* ab Aristophane [*Ois.*, 1353-1357] dicti, quasi *ciconiarum leges*, quibus liberi parentes alere iubentur. Id quod in iure quoque nostro cautum est. Ideo in sceptris regis antiqui ciconiam sculpere solebant in summo : in infimo autem hippopotamum animal improbissimum, significare volentes iustitiae obnoxiam esse violentiam, cuius iustitiae *symbolon* est ciconia, quae parentes senio confectas alere, humerisque gestare in volatu creditur.

Laurentius tamen hunc locum reprehendit libro IV [48] *Elegantiarum*⁸, « Ius naturale » est « quod natura omnia animalia docuit », ius esse negans « appetitum coeundi » et procreationem educationemque liberorum. In quo sententia mea fallitur. Caeterum quod hic Florentinus [*scil.* Valla] iuri gentium tribuit, Cicero in III [27] *Officiorum iuris naturalis* esse tradit, id est ut ne laedamus invicem. Sic enim inquit :

Atque etiam si hoc natura praescribit, ut homo homini quicumque sit, ob eam causam quod is homo sit consultum velit, necesse est secundum eam naturam utilitatem omnium esse communem. Quod si ita est | ^[1535 p. 23] una continentur omnes et eadem lege naturae. Idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege prohibemur.

Iuris autem consulti ius gentium appellant, non tantum id quod naturale secutum est, quod argenteo seculo natum existimatur, cum commercia rerum esse coeperunt ; sed illud

⁷ Cf. Érasme, *Adages*, I, x, 1.

⁸ IV, 48 (*Aliud leges esse, aliud iura*) : « [...] Iura autem magis generalia sunt. Siquidem et ius gentium est, et ius civile. Nam ius naturale dicere, quod natura omnia animalia docuit, ridiculum est. Appetitum coeundi atque adeo nocendi imbecilliori animali, spoliandi, occidendi, quis ius esse dixerit ? Ideoque M. Tullius in libro *Officiorum* de iure naturali silentium egit, inter solos homines ius esse significans, idque gentium esse vel civile. In rhetoricis tamen ius naturale statuit, sed quod in homines tantummodo cadat. Cuius species sex esse voluit : religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. Sed haec hactenus. [...] »

etiam primum, quod inter homines solos intercedit, de quo Gaius in lege Omnes⁹ intellexit, quod naturale dicitur. Ut idem libro I [30] Tusculanarum :

Nulla gens — inquit — tam fera, nemo omnium tam immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio. Multi de diis prava sentiunt (id enim vitioso more effici solet) omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur. Nec vero id colloquio hominum aut consensus efficit, non institutis opinio est confirmata, non legibus : omni autem in re consensus omnium gentium lex naturae putanda est.

Secundum haec verba Ciceronis, notiones in animis nostris anticipatae sunt de iure naturali, quale est quod idem in I [43] de Natura Deorum inquit, in persona Velleii Epicurei loquens :

Solus enim — inquit — vidit Epicurus primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum quam appellat *prolepsim* Epicurus, id est ante ceptam animo rei quandam informationem : sine qua nec intelligi quicquam, nec quaeri, nec disputari possit.

Et paulo post [44] :

Cum enim non instituto aliquo aut lege aut more sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio, intelligi necesse est esse deos, quoniam insitas vel potius innatas cogitationes habemus.

Hae et primae notiones ab eodem dicuntur : alii praesumptiones et praenotiones vocant [...]. Appellantur etiam ἐπιβολαί, unde Galenus [*Meth. med.*, I, 4] κατὰ πρώτην ἐπιβολήν, « prima animi notione », id est animi adiectione.

Ista igitur fere quae iuri naturali ascribuntur, id est quae natura docuisse nos creditur, versantur in sensu communi, [...] [p. 18 1557] cuius meminit Quintilianus in I [II, 20] his verbis :

Sensum ipsum qui communis dicitur, ubi discit puer cum se a congressu – qui non hominibus solum, sed mutis quoque animalibus naturalis est – segregarit ?

[...] [p. 18 1557] [1535 p. 25]

Idem [Cic., *Leg.*, I, § 12] de igniculis loquens nobis a natura ad iustitiam consecrandam datis, corruptela autem malae consuetudinis extinctis.

Quod si quo modo, inquit, est natura, sic iudicio homines humani (ut ait poeta) nihil a se alienum putarent, coleretur ius aequae ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est. Ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando. Si lex, ius quoque. At [p. 19 1557] omnibus ratio, ius igitur datum est omnibus. Recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura seiunxisset. Id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. Unde illa Pythagorica vox τὰ τῶν φίλων κοινά.

Id est « omnia inter amicos communia » ; sed locus ille vulgo mutilate legitur.

Ex praedictis apparet id quod Ulpianus inquit¹⁰, « servitatem » « iure gentium » secundario constituta esse, non illo primario, quod « naturale » dicitur ab eo, ut Gaius inquit¹¹, quod « naturali ratione inter homines constitutum sit ».

⁹ D., I, 1, 9 : « Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. [...] quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes <populos> peraeque custoditur vocaturque ius gentium [...]. »

¹⁰ D., I, 1, 4 : « Manumissiones quoque iure gentium sunt. [...] Quae res a iure gentium originem sumpsit, utpote cum iure naturali omnes liberi nascerentur ; nec esset nota manumissio, cum servitus esset incognita [...]. »

¹¹ Cité dans la note 9 *supra* (D., I, 1, 9).